

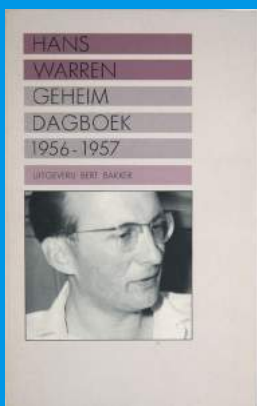
p. 5

Het museum werkt hard aan het herstel van de bezoekerscijfers. Met veel mooie, nieuwe projecten vertrouwen we erop dat dat lukt. Zo deed het museum mee aan de Haagse Museumtent en opende het eind april de tentoonstelling 'Flora Batava. Wilde planten in boeken toen en nu'. Ook mogen we twee nieuwe leden in de Raad van Toezicht verwelkomen die beiden veel ervaring in de culturele sector meebrengen: Hans Buurman en Paul Mosterd.

p. 8-9

Grafisch ontwerper Rudo Hartman schonk zijn archief aan het museum. Rickey Tax sprak met hem over zijn carrière die meer dan vijfenvijftig jaar omspant.

p. 10-12

Van Helmut Salden heeft het museum een compleet alfabet. Waarom maakte Salden dit? Uit onderzoek blijkt dat het ministerie van O, K en W hem hiervoor in 1959 een opdracht verstrekke. Het verhaal hierachter is verrassend.

De tentoonstelling Flora Batava

Olivia Ettema en Bernard Hulsman kijken naar de flora's die als voorbeeld dienden voor de *Flora Batava*.

De tentoonstelling 'Flora Batava. Wilde planten in boeken toen en nu' is tot en met 3 september te zien. Het is een samenwerking met de KB nationale bibliotheek en ik sprak conservator oude drukken van de KB, Esther van Gelder, gastconservator voor deze tentoonstelling.

Esther, voor de mensen die niet naar het museum kunnen komen. Wat is er te zien?

In de tentoonstelling staat de 28-delige *Flora Batava* centraal, een reeks die verscheen tussen 1800-1934. Daar zijn drie zalen aan gewijd. De *Flora Batava* is een botanisch topstuk uit de negentiende eeuw. Het is de allereerste inventaris van wilde planten in Nederland en dan ook nog eens uitbundig geïllustreerd en mooi verzorgd. We belichten de totstandkoming van de reeks: wie waren erbij betrokken, waar werd naar gekeken en waarom begonnen ze eraan? Ook is er aandacht voor het feit dat het een prestigieus relatiegeschenk voor de staat was. Van de minstens 300 exemplaren bestelde de Nederlandse staat er 33 om te verzenden aan geleerde genootschappen in binnen- en buitenland. Uit het hele project spreekt een trots op de Nederlandse natuur. In de andere drie zalen zijn botanische boeken uit de collecties van Huis van het boek en de KB te zien en tot slot zes korte films met interviews met kunstenaars en wetenschappers.

Als we naar de situatie nu kijken, is er nu nog iets over van die negentiende-eeuwse trots?

Ik denk dat nu eigenlijk het idee overheerst dat de natuur een bron van zorg is. Het gaat over de bescherming ervan, het behoud van biodiversiteit, het

Dennis Simonis van *Haagse Dingen* interviewt Esther van Gelder in de tentoonstelling.

verdwijnen van soorten, de invloed van stikstof op die biodiversiteit en de maatschappelijke gevolgen daarvan. Het lijkt wel of de waardering van of trots op planten alleen nog maar iets is voor de ecologen en natuurbeschermers.

Het is natuurlijk een heel project geweest om de tentoonstelling samen te stellen. Kun je iets vertellen over het proces?

Dat vind ik wel echt het leuke aan zo'n samenwerking met het museum en ook de museumblik op de boeken. Dan is het resultaat altijd anders dan dat je van tevoren dacht. Wat ik heel mooi vind is dat Anke Broeren, de ontwerper, en ook conservator tentoonstellingen, Ellen van Schie, meteen zeiden dat die prachtige monumentale en weelderige delen van de *Flora Batava* centraal moesten staan. Ook de samenwerking met kunstenaar Olivia Ettema was waardevol. De positionering van haar werk en het contrast dat het vormt met de tekeningen in de *Flora Batava* werken heel goed. En wat ik graag wilde en het museum ook was de link met de actualiteit. Die is er gekomen in de vorm van zes korte interviews met

kunstenaars en wetenschappers die in de laatste zaal zijn te zien.

We krijgen een beeld van de geschiedenis, the making of, de originele tekeningen en de prachtige delen zelf van de Flora Batava. Hoe heb je dit verhaal verteld?

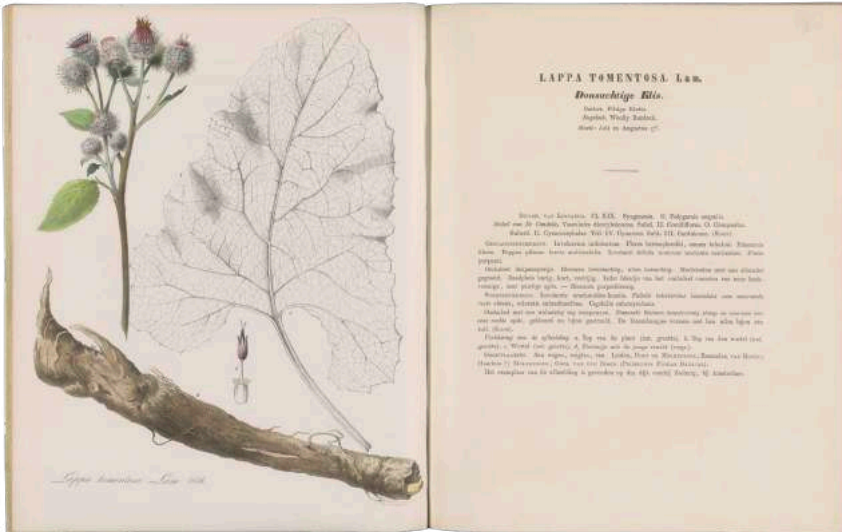
Er waren eind achttiende eeuw al een aantal indrukwekkende nationale flora's. In de vitrines zie je de Russische flora, die van Londen en een Deense. Aan de hand van originele tekeningen met notities van de redacteuren, bladen uit herbaria en de boeken zelf laten we iets zien van de totstandkoming en het maakproces. Alle originele tekeningen zijn bewaard gebleven. Een deel bevindt zich in Naturalis Biodiversity Center en een deel in de Universiteitsbibliotheek Wageningen. Dat is heel bijzonder want er zijn in de loop van die 134 jaar verschillende uitgevers bij betrokken geweest.

In zaal 2 en 3 tonen we ruim 20 botanische platen uit de *Flora Batava* met hun verhalen en die worden geflankeerd door verwante boeken. In zaal 2 gaat het met name over het gebruik en het nut van planten. Bijvoorbeeld de kruiden voor medicijnen en planten die gegeten werden door het vee of die gebruikt werden voor leerlooien. In de tweede helft van de negentiende eeuw waren de deskundigen vooral bezig met nieuwe ontwikkelingen in de botanische wetenschap. Ze waren geïnteresseerd in hoeveel planten er waar voorkwamen en hoe ze geëvolueerd waren. Het is dan ook de tijd van Humboldt, Darwin en van de opkomende ecologie. Wat je ook op ziet komen, is de belangstelling voor het mooie en het kwetsbare van de natuur. In 1905 wordt Natuurmonumenten opgericht door o.a. Jacques P. Thijsse.

Huis van het boek maakt tentoonstellingen over de maatschappelijke relevantie van boeken. Zou je kunnen zeggen dat de Flora Batava, die tussen 1800 en 1934 verscheen, invloed heeft gehad en nog steeds heeft?

Het was een hele dure serie met een oplage van zo'n 300 tot 500 exemplaren. Daarmee bereikte je natuurlijk niet enorme aantallen mensen. Ze kwamen terecht bij een bovenlaag van mensen met topposities die invloed hadden. Tegelijkertijd was het een soort gemeenschapsproject. Er waren heel veel mensen bij betrokken: uitgevers, redacteuren, kunstenaars, inkleurders. Maar ook heel belangrijk: al die plantenliefhebbers uit alle hoeken van het land die hun observaties of gedroogde plantjes of hun tekeningen opsturen. Daar spreekt een enorme betrokkenheid uit.

De eerste drie zalen zijn helemaal aan de Flora Batava gewijd.

Donsachtige klis uit de Flora Batava. Coll. KB nationale bibliotheek

Wat zien we in de andere drie zalen?

Ellen van Schie en Erik Geleijns hebben plantenboeken geselecteerd, van heel oud naar modern. In een aantal middeleeuwse handschriften zie je planten met een symbolische functie en in de middeleeuwse getijdenboeken de schitterende strooiranden. Halverwege de negentiende eeuw en vooral rond 1900 krijg je verschillende kunststromingen, de art nouveau, waarin weer naar de natuur werd gekeken als inspiratiebron, onder andere voor decoratie.

In de laatste ruimte komen zes mensen aan het woord. Wie zijn dat? En waarover praten zij?

Dit zijn mensen die ieder op hun eigen manier bezig zijn met de natuur. Norbert Peeters, botanisch filosoof, vertelt over invasieve exoten. Hij denkt na over waarom we sommige planten onkruid noemen en andere beschermen. Door het verhaal van Esmée Winkel krijgen we een kijkje achter de schermen bij Naturalis. Zij is botanisch kunstenaar en ook wetenschappelijk illustrator voor Naturalis. Esmee vertelt dat ze is geïnspireerd door Helena Christina van de Pavord Smit, de vrouwelijke kunstenaar die maar liefst 800 illustraties voor de Flora Batava maakte. Verder komen kunstenaar Amber Veel, wetenschapshistoricus Floor Haalboom, ecooloog Nils van Rooijen en ikzelf aan het woord. Het voert te ver om die hier allemaal te bespreken. De films zijn ook online te zien via de websites van Huis van het boek en de KB.

Jij werkt als conservator oude drukken bij de KB, de plek waar miljoenen boeken worden bewaard en ontsloten, veelal digitaal. Huis van het boek bewaart en ontsluit ook een grote collectie boeken.. Het museum heeft als taak tentoonstellingen te maken. Hoe belangrijk is het dat mensen de boeken in hun fysieke vorm zien?

Het is belangrijk om mensen ook echt in aanraking te brengen met het originele materiaal. Dat doet de KB zoveel mogelijk tijdens rondleidingen en gastcolleges. Met de uitgave van een facsimile of een digitaal boek, bereik je heel veel mensen. Die kunnen er onderzoek naar doen en er veel informatie uithalen, maar je laat ook heel veel niet zien. Als je het bij jullie in de vitrine legt, ga je er echt op een heel andere manier naar kijken. Je ziet vooral de zorg waarmee die boeken gemaakt werden en die enorme vaardigheid en ambachtelijkheid van toen. Dat heeft echt een meerwaarde. Daarmee verhoog je hopelijk de

bewondering en interesse voor boek en geschiedenis en in dit geval natuur.

Tot slot: beantwoordt de tentoonstelling aan je verwachtingen?

Ja, het is echt heel mooi geworden. De eigen collecties van Huis van het boek en de KB zijn fantastisch en worden mooi gepresenteerd. We zijn ook heel blij met alle bruiklenen uit Leiden, Wageningen en Utrecht, zodat we het originele materiaal kunnen laten zien. En de inbreng van Anke Broeren en Olivia Ettema is heel belangrijk geweest. Dat heeft het op een hoger niveau getild.

Aafke Boerma

Herbarius uit 1511. Coll. Huis van het boek

Agenda

Kijk voor de meest recente gegevens op www.huisvanhetboek.nl of abonneer u op onze maandelijkse digitale nieuwsbrief (klik op Aanmelden nieuwsbrief op de homepage).

Tentoonstellingen

TENTOONSTELLINGEN BEL-ETAGE

- **T/m 5 september 2023**

Centraal in de tentoonstelling staat de *Flora Batava*, de allereerste inventaris van wilde planten in Nederland. Deze prachtig geïllustreerde reeks verscheen tussen 1800 en 1934 in 28 delen. Hedendaagse kunstenaars en wetenschappers vertellen in de tentoonstelling wat de *Flora Batava* ons nu nog kan leren. Er is aandacht voor actuele vraagstukken, zoals de verdwijnende biodiversiteit. In de tentoonstelling liggen naast de *Flora Batava* vele andere botanische schatten uit de collecties van Huis van het boek, de KB nationale bibliotheek, Naturalis Biodiversity Center en Wageningen University. De ruim honderd boeken en verhalen worden geflankeerd door spectaculair artwork van kunstenaars Olivia Ettema. De tentoonstelling is een samenwerking van Huis van het boek en de KB, nationale bibliotheek.

BOEKZAAL

- **T/m 16 juli 2023**

Selectie oude drukken t.g.v. 550-jarig jubileum van het eerste in Nederland gedrukte en gedateerde boek.

SOUTERRAIN

- **13 juni t/m najaar 2023**

Verkade-albums van Jacques P. Thijsse t.g.v. de tentoonstelling over de *Flora Batava*

TWEDE VERDIEPING

- **1 oktober 2023 t/m 9 januari 2024**

Kleine tentoonstelling rond toegepast werk M.C. Escher

In het Escher-jaar 2023 laat het museum een overzicht zien van werk dat Escher in opdracht maakte. Een deel van dit werk, waaronder originele tekeningen, was nog niet eerder voor het grote publiek te zien. Het omvat boekillustraties, nieuwjaarskaarten, uitnodigingen, programmaboekjes, ex-librissen, postzegels en bankbiljetten, deels afkomstig uit de collectie van het museum en deels van particulieren en publieke instellingen.

ACTIVITEITEN

- **Dinsdag 11 juli t/m donderdag 17 augustus**

Open schilderatelier

Elke dinsdag en donderdag schilderen met een botanisch thema. Kom schilderen in de prachtige museumtuin

en schilder waterlelies zoals Claude Monet, zonnebloemen zoals Vincent van Gogh of een bloemstillevens zoals een Hollandse meester. Voor: alle basisschoolleerlingen. Van 11.30 uur - 13.00 uur en van 14.00-15.30 uur. Reserveren via www.huisvanhetboek.nl

ACTIVITEITENZOLDER

Tot en met 26 en 27 augustus genieten de museumdocenten en drukkers van een welverdiend zomerreces.

Vanaf zaterdag 2 en zondag 3 september

- **Elke zaterdag van 12:00 - 16:30 uur**

Open scriptorium

Monniken schreven boeken met een ganzenveer. Jij kunt dit ook proberen. Daag je vader, moeder, opa of oma uit: wie maakt de allermooiste letters?

- **Elke zondag van 12:00 - 16:30 uur**

Open drukkerij

Elke zondag van 12.00-16.30 uur zijn drukkers aanwezig om aan het publiek uit te leggen hoe drukpersen werkten voor het digitale tijdperk.

- **Zaterdag 9 en zondag 10 september 2023**

Open Monumentendagen met gratis toegang voor iedereen

- **Zaterdag 7 oktober 20:00 - 01:00 uur**

Museumnacht Den Haag

Museumwinkel

Tijdens de tentoonstelling over de *Flora Batava* krijg je in de museumwinkel een gratis Museumwandelboekje. Daarmee maak je je eigen museumherbarium door planten en bloemen te verzamelen in de tentoonstelling.

Esther van Gelder en Norbert Peeters (eindred.), *Flora Batava 1800-1934. De wilde planten van Nederland*, uitgeverij Lannoo. Prijs tot 1 september € 79,-, daarna: € 99,-.

Ter gelegenheid van de tentoonstelling over de *Flora Batava* zijn in de winkel verschillende prentbriefkaarten en boeken over planten te koop.

Woord vooraf

Beste boekenvrienden

De jaarwisseling is al weer even geleden maar het lijkt me toch goed om kort terug te blikken. 2022 was opnieuw een bijzonder jaar. Gelukkig was het wel een jaar waarin de rol van het coronavirus steeds kleiner werd en we weer gewoon onze activiteiten konden organiseren. Dat leidde tot een jaar met veel tentoonstellingen die al lange tijd klaarstonden en nu eindelijk met het publiek gedeeld konden worden.

Helaas wist de bezoeker ons nog niet zo goed te vinden als in de jaren voor 2020. We zien wel een klein herstel. Ik verwacht dat dit in het komende jaar verder doorzet, maar er is wel werk aan de winkel. Gelukkig zijn er in 2023 ook weer veel mooie projecten en interessante tentoonstellingen en daarmee zal het zeker lukken om de volgende stap in het herstel te zetten. Ook financieel was 2022 een lastig jaar voor het museum, niet alleen door achterblijvende aantallen, maar ook door de hoge energieprijzen.

Maar genoeg gesomberd: er is ook goed nieuws. Zo mochten we weer vele donaties ontvangen. Wij zijn de Boek zoekt vrouw-donateurs en alle andere mensen die ons financieel ondersteunen, heel erg dankbaar. Het museum deed mee aan 'de Haagse Museumtent'. Hierover vertellen we iets meer op p. 6. Ook op die pagina meer over de zeer goede respons op de enquête naar *Leeslint*, waar we blij mee zijn. Eind april openden

we de tentoonstelling 'Flora Batava. Wilde planten in boeken toen en nu'. Speciaal voor deze tentoonstelling organiseerden we een openingsweekend met veel workshops en rondleidingen voor boekenliefhebbers, plantenliefhebbers en (groot)ouders met kinderen. Een heel goed begin van deze tentoonstelling die we samen met de KB nationale bibliotheek hebben gemaakt. We ontvingen veel enthousiaste reacties op de tentoonstelling en de activiteiten, ook op de prachtige vormgeving van Anke Broeren en het indrukwekkende artwork van kunstenaar Olivia Ettema. Graag wil ik hierbij nogmaals de KB bedanken dat ze Huis van het boek hebben benaderd om samen dit project te realiseren. Er is een mooie facsimile van de *Flora Batava* verschenen, maar hoe bijzonder is het om al die boeken en prenten te laten zien in een tentoonstelling.

Vanaf 14 maart heeft onze Raad van Toezicht een nieuwe samenstelling. Zowel Lily Knibbeler als Tjibbe Joustra (voorzitter) traden af en Hans Buurman (nieuwe voorzitter) en Paul Mosterd namen hun plek over. Lily en Tjibbe hebben veel voor het museum gedaan in de afgelopen jaren. Het is te veel om hier op noemen. Zeker in de voorbereiding op het vorige Activiteitenplan was hun inbreng onmisbaar. Bij deze wil ik Lily en Tjibbe danken voor hun inzet voor het museum. We prijzen ons gelukkig met de twee nieuwe leden, beiden gepokt en gemazeld in het museumvak, en kijken uit naar de samenwerking.

Onlangs hoorde ik dat Frits Mulder afscheid gaat nemen van het Vriendenbestuur. Ik wil bij deze Frits ontzettend bedanken voor zijn werk voor het bestuur en zijn vrijwilligerswerk voor het museum gedurende meer dan tien jaar. Hij wordt opgevolgd door Jan Bos, die wij goed kennen als oud-collega van de KB. Ook voorzitter Claudine Chavannes-Mazel neemt na twee termijnen afscheid. Wij bedanken Claudine voor haar energieke, enthousiaste inzet voor het museum en hopen dat we haar, en ook Frits, nog vaak in het museum zullen zien. Claudine wordt opgevolgd door bestuurslid Marieke van Delft.

Sandra Bechtholt, directeur

Belicht en bewaard

Enquête Leeslint

Afgelopen najaar stuurde het museum een enquête over *Leeslint* naar de Vrienden en relaties van het museum. Ruim 20% van de mensen vulden de enquête in. Een prachtige respons waaruit een grote betrokkenheid bij het museum blijkt en waar het museum echt blij mee is. De vragen hadden betrekking op de inhoud en verschillende aspecten van het blad. Daarnaast vroegen we in open vragen naar suggesties. Daar kwamen mooie ideeën

en goede adviezen uit voort. Die heeft het museum zorgvuldig bekeken en in de komende tijd zal er in overleg met het bestuur van de Vrienden besloten worden hoe het blad er in de toekomst uit moet gaan zien. *Leeslint* bestaat ruim dertig jaar. De eerste dertien jaren had het blad een dubbelgevouwen A3 formaat. Het ontwerp was in handen van Tessa van der Waals, later in samenwerking met Suzan Beijer. In 2005 kreeg het een boekformaat

in de nieuwe vormgeving van Huug Schipper van Studio Tint. Na opmerkingen van lezers over de leesbaarheid van het lettercorps kreeg het zijn huidige formaat van 20 x 28 cm. In deze opzet wordt het blad alweer tien jaar vormgegeven door Jelle Hellinga. Inmiddels zijn de naam en de huisstijl van het museum aangepast. Het museum overweegt daarom het blad te vernieuwen.

De Haagse Museumtent

In het voorjaar 2023 ging een nieuw project van start van de Stichting Gezamenlijke Projecten Haagse Musea: de Haagse Museumtent. Musea geven interactieve presentaties op locatie aan doelgroepen die niet zo makkelijk zelf naar een museum toe kunnen komen. Huis van het boek deed mee aan deze pilot en ging op pad naar verzorgingshuizen, buurthuizen en basisscholen met bijzonder onderwijs. Daar vertelden collega's aan de hand van een rijkgevulde koffer met objecten, samengesteld door educator Winnifred Dijkstra, over het boek en het schrift. De presentatie begint met een film en wordt afgesloten met een workshop schrijven met een ganzenveer of kroontjespen.

Het doel van de Haagse Museumtent is om de rijkdom van de Haagse musea te laten zien en om jeugd én ouderen te stimuleren zelf naar het museum toe te gaan. Voor ouderen is de drempel om naar een museum te gaan vaak te hoog, maar er is wel behoefte aan intellectuele stimulans. Op deze manier komen zij in aanraking met kunst en cultuur en krijgen ze de gelegenheid ook hun eigen kennis en ervaring te delen. Een georganiseerd vervolfbezoek aan een museum kan ook via Stichting Gezamenlijke Projecten Haagse Musea geregeld worden.

FOTO LUCIA CONTRERAS

Met de pilot van het project zijn inmiddels 103 ouderen en 960 leerlingen bereikt en uit de evaluaties blijkt dat alle deelnemers erg enthousiast zijn. Vooral bij de verzorgingshuizen en buurthuizen voldoet de Haagse Museumtent aan een behoefte.

Er wordt volgend schooljaar dan ook een doorstart gemaakt met meer Haagse musea dan de drie die nu aan de test hebben meegedaan: Huis van het boek, het Kinderboekenmuseum en Archeologie Den Haag.

Floraal openingsweekend

Op zaterdag 22 en 23 april opende het museum de tentoonstelling 'Flora Batava. Wilde planten in boeken toen en nu'. Niet met een lezingenprogramma en een aansluitende borrel voor een beperkt aantal genodigden, maar met een groots opgezet openingsweekend voor iedereen die wilde komen. De bezoekers die gratis toegang hadden, konden de nieuwe tentoonstelling bekijken. Enthousiaste museumdocenten en de museumdrukpers verzorgden verschillende workshops voor volwassenen en kinderen die allemaal in het teken van planten stonden. Op zolder stonden rijen voor het kalligrafieren met een ganzenveer, het afdrukken van botanische prenten op de museumpers en de workshop papier scheppen. Daarnaast gaf Ilse Versluijs van de Grafische werkplaats Den Haag een workshop schilderen met plantaardige inkt. Zij vertelde over de verschillende inkten in prachtige kleuren die zij maken van planten uit de Verftuin in wijkpark De

Horst in Mariahoeve. Ook kon iedereen gezamenlijk tekenen onder muzikale begeleiding van Gerard de Bruyne en José Vingerling van Het kleurfeest en papieren bloemen vouwen. In het souterrain stond een theetafel waar de gasten hun eigen kruidenthee konden mengen. Iedereen had het erg naar zijn zin en er waren dit

weekend maar liefst 533 bezoekers. In het koetshuis bedankten Sandra Bechtholt en Maarten Heerlien van de KB in een klein gezelschap van medewerkers de gastconservator Esther van Gelder, alle collega's die hadden meegewerkt aan de tentoonstelling en de bruikleengevers. Een zeer geslaagd openingsprogramma.

Rijmbijbel in tentoonstelling museum KBR Brussel

De Rijmbijbel uit 1332 van Huis van het boek is tot en met 20 augustus 2023 te gast in het museum van de Koninklijke Bibliotheek in Brussel (KBR). Het is uitzonderlijk dat Huis van het boek zijn 'Nachtwacht' uitleent. Aan deze bijzondere tentoonstelling van handschriften, boeken en prenten rond het werk van Jacob van Maerlant werkt het museum echter graag mee. 'De geschiedenis heeft ons twee magnifieke Rijmbijbels overgeleverd: een in Den Haag en een in Brussel. De komende maanden doet zich de uitzonderlijke omstandigheid voor dat beide topstukken in dezelfde ruimte te bewonderen zijn in KBR Museum,' aldus Jan Pauwels, conservator handschriften en oude drukken in KBR. Aanleiding voor de tentoonstelling is de digitalisering en restauratie van het Maerlanthandschrift (mx. 15001) van de KBR uit het laatste kwart van de dertiende eeuw. Dit middeleeuwse topstuk staat centraal in de tentoonstelling. Het wordt behalve door de Rijmbijbel van Huis van het boek geflankeerd door de Spiegel historiael uit de KB, nationale bibliotheek.

Voor een bevoorrecht publiek

Wie de opdrachtgevers waren van Maerlants teksten is niet altijd bekend, maar het is zeker dat zijn werk in hogere kringen circuleerde, zoals aan het Hollands grafelijk hof. De 'Rijmbijbel' sprak een gecultiveerd en bemiddeld publiek aan: enkele van de overgeleverde manuscripten zijn zeer kostbaar uitgevoerd. De Rijmbijbels van de KBR en Huis van het boek vallen zeker in deze categorie. Bijzonder van het exemplaar van Huis van het boek is dat het door de boekverluchter Michiel van der Borch zowel gedateerd (1332) als gesigneerd is.

Publicatie over de Rijmbijbel van Brussel

Op 24 mei verschijnt het boek *De Rijmbijbel van Jacob van Maerlant: Het oudste geïllustreerde handschrift in het Nederlands* bij Amsterdam University Press. Het boek bevat een afbeelding van elke miniatuur, de bijbehorende tekst in oorspronkelijk en hedendaags Nederlands én een korte toelichting die de lezer

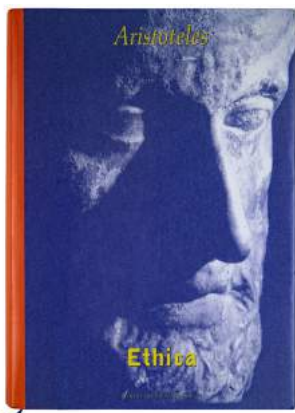

Ellen van Schie plaatst de Rijmbijbel in de vitrine in Brussel. Foto: ©KBR

wegwijs maakt in de Bijbelse geschiedenis. Meer informatie over tentoonstelling op <https://www.kbr.be/nl/rijmbijbel-kbr-museum>.

De letter is het vertrekpunt

Begin dit jaar droeg de Haagse typografisch ontwerper Rudo Hartman (*1945) zijn archief over aan Huis van het boek. Hartman was als boekontwerper actief voor verschillende uitgevers, zoals Bert Bakker, Contact, De Bezige Bij, Thomas Rap, oio en de Historische Uitgeverij. Tussen 1979 en 1983 werkte hij aan de opmaak van de Grote Winkler Prins Encyclopedie. Al eerder had Hartman archivalia rond deze encyclopedie overgedragen, en begin dit jaar besloot hij zijn volledige archief over te dragen. Huis van het boek is in zijn ogen de juiste instelling hiervoor, en daarnaast is het museum in Den Haag gevestigd, de stad waar het werk is gemaakt en deels ook in de openbare ruimte is te zien. Zijn werk is meerdere malen bekroond; naast diverse bekroningen bij de Best Verzorgde Boeken, ontving hij in 2001 het 'Ehrendiplom Schönste Bücher aus aller Welt' voor de *Ethica* van Aristoteles, een uitgave van de Historische Uitgeverij. Tussen 1983 en 2010 doceerde hij typografische vormgeving aan de Academie St. Joost te Den Bosch. Naast enige honderden boeken, ontwierp hij onder meer affiches, postzegels, beletteringen voor monumenten en openbare gebouwen. Hartman is tevens de ontwerper van zijn letter: de Rudeaux-de-luxe.

Aristoteles, *Ethica*, Groningen, Historische Uitgeverij, 1999.
Bandontwerp: Gerard Hadders, ontwerp binnenwerk: Rudo Hartman

In 1966 studeer je af aan de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten te Den Haag. Lukte het jou snel werk te vinden? 'Na mijn afstuderen heb ik een extra jaar illustratief-typografisch ontwerpen gedaan bij Ootje Oxenaar en Jan van Keulen. In dat jaar zijn enkele tekeningen van mij gepubliceerd in verschillende bladen, waaronder *Hollands Maandblad*. Voor dat laatste blad tekende ik uit mijn geheugen 'waarnemingen van onverwachte momenten', die dan later bij debuten geplaatst werden. Hein van Haaren, toen de kunstpaus van Nederland

en een fantastische man, bepaalde op dat moment het gezicht van de PTT, later samen met Oxenaar. Hij kende mijn tekeningen uit *Hollands Maandblad* en *Avenue* en vroeg mij in 1969 een nieuwjaarskaart voor de hoofddirectie en enkele afdelingen te maken. Dat was chic, joh, met die opdracht kon je als beginnend ontwerper voor de dag komen. Later vroeg Hein of ik in Rotterdam de avondacademie wilde komen versterken.'

Hoe ben je uiteindelijk in het boekenvak terechtgekomen?

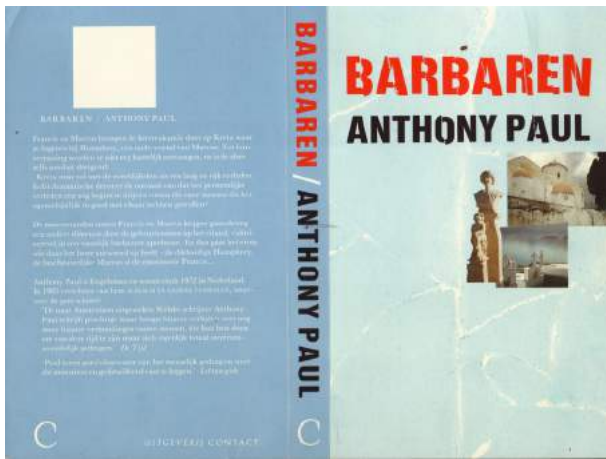
'Een studiegenoot van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten (KABK), Leo Schepman, vroeg mij of ik wat werk van hem wilde overnemen. Hij had een opdracht van Bertje [Bert Bakker, RT] gekregen voor Het oproer kraait van Jaap van der Merwe, maar had er geen tijd voor, en hij wist dat ik het leuk werk vond. Leo had al een basis uitgezet, dus van daaruit kon ik verder. En dat pakte goed uit. Bakker had zo zijn eigen vormgevers, dus eigenlijk kwam je daar niet binnen. Maar kort daarna belde hij mij op met de vraag of ik een fotoboek wilde vormgeven. En dat werd *Liefde 69*, een boek met allerlei amoureuze standjes. Bertje had in Amerika de rechten gekocht, en daar verdiende hij goed aan, omdat het door

de boekenclub ECI werd verkocht. Het klikte tussen Bakker en mij; hij gaf je veel vrijheid en vertrouwen. Al snel volgden meer opdrachten, en werd ik de huisvormgever van Bert Bakker.'

Teken je voor jouw ontwerpen zelf de letter, of maak je gebruik van bestaande letters?

'Meestal maak ik gebruik van bestaande letters, maar ik raak ze wel vaak aan, ook voor het binnenwerk.

Dat wordt mij niet altijd in dank afgenomen, maar als de vormgeving erom vraagt dan doe ik dat. Zo zou ik een schakkboek van Tim Krabbé "vermoord" hebben, omdat ik de letters versmalde. Maar bij uitgeschreven schakkpartijen mag je niet afbreken, dus ik moest wel. De *slinger van Foucault* van Eco werd zelfs bekroond bij de Best Verzorgde Boeken, hoewel ik daar met het versmallen van de digitale Aldus tot het uiterste ben gegaan, tot wel 25%. Michaël Zeeman sprak vervolgens bewonderend van een "nuffige letter".

Omslagontwerp voor uitgeverij Contact met vignet van C zonder uiteindelijke cirkel

Tegen mijn studenten zei ik ook altijd: je moet vanuit de letter denken. Je kiest een letter, en dan ga je mij vertellen waarom, al is die nog zo lelijk. De letter is het vertrekpunt, van daaruit bouw je het op en ga je schetsen. Tegenwoordig gaat men helaas direct naar de computer, met al die lelijke vaste letters.’

Hoe kwam jouw eigen letter, de Rudeaux-de-luxe, tot stand? ‘Het is begonnen met het vignet voor uitgeverij Contact. Harko Keijzer was hoofdredacteur/directeur geworden en vroeg mij een vignet te ontwerpen “net als Van Oorschoot”. Met die C is het begonnen. In de jaren daarna, als er iemand jarig was of voor een feestelijke gelegenheid tekende of schilderde ik voor hem of haar een initiaal. Die gaf ik dan weg, inclusief de werktekening maar ik hield altijd een kopie. Ik tekende of schilderde de letters zoals ik dat geleerd op de KABK bij Piet van Trigt. In de loop van de jaren had ik zo al aardig wat letters getekend en ontbraken er nog maar een paar letters om het alfabet compleet te maken. Die tekende ik erbij, en Jacques Le Bailly maakte vervolgens een digitale versie (1997), waarbij hij enkele lichte wijzigingen aanbracht. Het was nooit mijn bedoeling een complete letter te ontwerpen, dus aan een onderkast ben ik niet begonnen. Ik heb ze ook nooit in de handel willen brengen, het moest exclusief blijven.’

Je hebt in en rond Den Haag verschillende monumenten en gedenkplaatsen van belettering voorzien. Voor Thomas Rap werden waaiers met poëzie bedrukt, en voor het Catshuis heb je zelfs tafellinnen ontworpen. Hoe kon je met al die verschillende materialen uit de voeten?

‘Dat doe je toch in overleg met de opdrachtgever. Soms kwamen architecten met een ontwerp, dat ik vervolgens opnieuw typografisch moest herzien. Voor het Catshuis heb ik naast het leerbehang in de werkkamer, ook de windvaan, servies en tafellinnen ontworpen. Samen met

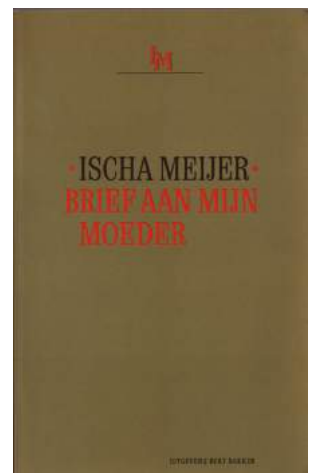
de architect/supervisor van het Rijksvastgoedbedrijf heb ik een aantal gedichten uitgezocht, die in reliëf op het leerbehang werden aangebracht. Toen bij de werkzaamheden de schilder Aad Lijster om het leven kwam, wilde Sybilla Dekker de verantwoordelijke minister van Ruimtelijke ordening en Milieubeheer een boom met een gedenkbordje laten plaatsen. In overleg met de architect heb ik toen voorgesteld een gevelsteen te ontwerpen, die in het Catshuis is aangebracht.’

Heb je je ook wel eens moeten conformeren aan de eisen van auteurs? ‘Met sommigen, zoals Ischa Meijer en Hans Warren, kon ik goed overweg. Bij het eerste boek van Meijer, *Brief aan mijn moeder*, moest en zou een verklarende aquarel het voorplat sieren. Bij de vele herdrukken werd die afbeelding steeds kleiner. Uiteindelijk maakte ik een “uitgesproken” letterbeeld. Ik las ook vaak de boeken, en kwam soms met tekstuele suggesties. Bij een van de *Geheime dagboeken* van Hans Warren kwam ik op een “weesmeisje” uit. Dat is een onuitgevulde laatste regel van een tekstblok onderaan de bladzijde. Ik heb Warren toen gevraagd zijn tekst wat aan te passen, en daar had hij geen bezwaar tegen. Een foto uit eigen doos van Willem Frederik Hermans, een doos met eigen foto’s van Hermans met toelichting, was wat lastiger. Ik hield een lelijke lange zin over, waar ik met spatiering of interlinie niet goed uitkwam. Ik deed Hermans het voorstel een hulpwerkwoord weg te schrijven. Hermans wilde er even over nadenken, maar heeft vervolgens de zin aangepast. Het komt goed als je de auteurs maar goed kan uitleggen waarom je tot bepaalde keuzes komt. Dus niet van: ik vind het wel “leuk” staan, niet die sfeer, maar dat het echt functioneel is. Uiteindelijk ga je dan toch een stuk gelukkiger uit elkaar.’

Rickey Tax

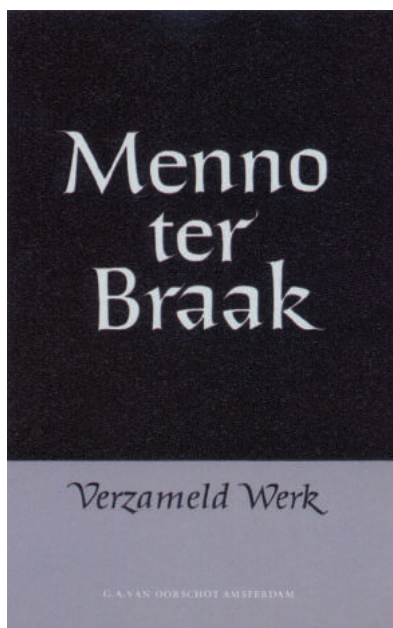
Ischa Meijer, *Brief aan mijn moeder*, Den Haag, Bert Bakker, 1974

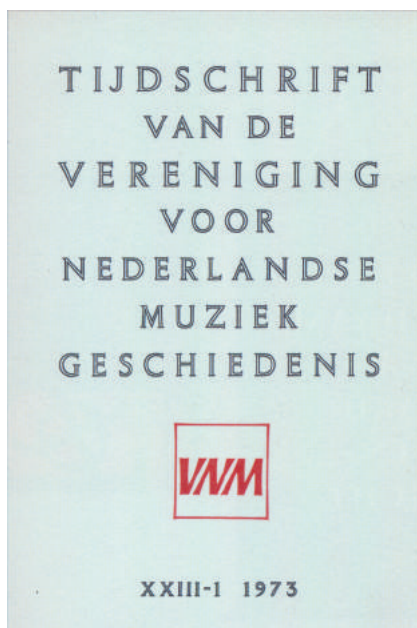
Ischa Meijer, *Brief aan mijn moeder*, Den Haag, Bert Bakker, 1985

Een nieuwe letter (1)

In het archief van Huis van het boek rust het werk van letterontwerper en typograaf Helmut Salden (1910–1996). Diens boekomslagen – het zijn er bijna 1000 – staan als paleizen in het na-oorlogse boekenlandschap en worden nog regelmatig tentoongesteld en beschreven. Minder is bekend over een map met contourtekeningen in potlood van losse letters. De letters zijn elk apart getekend op velletjes overtrekpapier en met kleine stukjes plakband (alfabetisch gerangschikt) naast elkaar geplakt op lange stroken papier. Onder elkaar gelegd vertonen de stroken een compleet alfabet van kapitalen en onderkastletters, zowel in romein als in cursief.

Omslagontwerp Helmut Salden (1949).
Coll. Huis van het boek

Omslagontwerp Helmut Salden (ca 1959).
Coll. Huis van het boek

Daarnaast zijn er (mediaeval) cijfers 1 t/m 10 in romein in twee versies, leestekens, kleinkapitalen (A t/m H) en alternatieve versies in romein voor de onderkastletters a t/m s en voor de kapitalen K, R en S. De tekeningen staan in de literatuur over Salden kortweg te boek als ‘de Regeringsopdracht tot het maken van een tekstletter’. Pas onlangs kwam er meer over deze opdracht aan het licht toen Rickey Tax, hoofd collecties van Huis van het boek, in het Nationaal Archief een map met correspondentie van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen ontdekte. Het was een ander licht dan men kon vermoeden.

Op 7 augustus 1959 schrijft de Haagse musicoloog Marcus van Crevel (1890–1974) een brandbrief aan Hendrik Jan Reinink (1901–1979), directeur-generaal voor de kunsten

en voor de buitenlandse culturele betrekkingen van het ministerie van O, K en W. Van Crevel vraagt Reinink of hij iets kan doen aan de ‘enorme navordering – in de duizenden lopend –’ die Helmut Salden van de Belastingdienst opgelegd heeft gekregen: ‘[...] de hele aangelegenheid hangt als een doorlopende dreiging boven zijn hoofd, vergalt reeds geruime tijd zijn bestaan en belemmert hem in zijn artistieke werkzaamheid, zodat hij denkt aan vertrek naar het buitenland, enz.

Maar niet alleen hindert deze belastingaffaire hem in zijn artistieke werk waarvan hij van de ene dag op de andere moet bestaan, hij vreest bovendien, dat een project dat hem al jaren bezig houdt – het ontwerpen en lanceren van een letter, zoals ook Van Krimpen dat

deed –, onuitgevoerd zal blijven. Voor het uitwerken van dit letterproject moet hij zich nl. een tijd lang zo concentreren, dat hij het gewone dagelijkse werk – met de daaraan verbonden verdiensten – drastisch zal moeten verminderen, althans tijdelijk. Hij had hiervoor gespaard, hij leeft al geruime tijd zeer sober – hij bewoont één kleine kamer –, maar de fiscus heeft er een streep door gehaald. En de angst bekruipt hem – hij is omstreeks vijftig –, dat hem de kracht niet meer zal resten tot de uitvoering van dit belangrijke werk.’

Van Crevel kent Salden al jaren: ‘sinds zijn eerste contacten met Ter Braak, bij wie ik hem ontmoette en wiens Verzameld Werk hij heeft verzorgd –, ik heb nu ook geregeld contact met hem voor de verzorging van de uitgaven der Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis, waarvoor ik verantwoordelijk ben, en het zou mij bijzonder ter harte gaan, indien het mogelijk zou zijn

deze man, die het aanzien van het Nederlandse boek verhoogt, te bevrijden van de zorgen die hem momenteel kwellen. Teneinde dit te bepleiten, meende ik, buiten Salden om, mij het best tot jou te kunnen wenden, in de hoop dat je iets voor hem zult kunnen doen.’

Reinink speelt Van Crevels brief door naar de Chef van de afdeling Kunsten van het ministerie, Jan Hulsker (1907–2002). Als neerlandicus (hij promoveerde op een proefschrift over de schrijver Aart van der Leeuw) en Van Gogh-kenner zal Hulsker zich er veel aan gelegen hebben laten liggen met een passende oplossing te komen. Salden staat als kunstenaar in hoog aanzien, zijn werk is meermalen met staatsprijzen bekroond, en ook in het buitenland wordt zijn meesterschap geroemd. Mogelijk heeft Saldens dramatische oorlogsverleden – hij verbleef

in gevangnissen en concentratiekampen, werd ter dood veroordeeld maar kreeg gratie op het laatste moment – eveneens een rol gespeeld bij de ministeriële motivatie om hem uit zijn benarde financiële situatie te helpen verlossen.

lettertype zou voeren, heeft m.i. meer zin dan vele andere opdrachten en aankopen die op het gebied der B. K. [Beeldende Kunsten] plaats vinden. Een moeilijke vraag is, hoe groot het honorarium zou moeten zijn. Daarover bestaat geen ervaring en m.i. zou Salden met een verzoek en een voorstel moeten komen. Ik neem aan dat hij een paar

jaar gedeeltelijk vrijgesteld zou moeten worden van ander werk en denk voorlopig aan bijv. twee (of misschien drie) maal +/- f 5000,-, uit verschillende jaren te betalen.'

Op 17 augustus 1959, tien dagen na zijn brief, krijgt Van Crevel antwoord van het ministerie. Directeur-generaal Reinink heeft het creatieve voorstel van Hulsker in zijn geheel overgenomen en vraagt Van Crevel: 'Wilt Gij mij eens berichten wat Gij van dit voorstel denkt?' Van Crevel reageert opgetogen per omgaande: 'Mijn antwoord hierop kan kort zijn: dit voorstel is naar mijn mening van een allure, waarvoor men slechts bewondering en instemming kan gevoelen. Ik zal dan ook gaarne gevolg geven aan Uw suggestie, het met de heer Salden – die tot volgende week uitstедig is – vertrouwelijk te bespreken.'

Ook Salden is verheugd met het plan en Hulsker schrijft namens de staatssecretaris een officiële opdrachtverstrekking uit. Een enkele kritische ambtenaar ('Bij mij rijzen twee vragen: 1. Zijn er specialisten, die in deze kunnen adviseren. Zo ja, wie? 2. Is er een behoefte aan een nieuwe letter[?]. Verder zou ik graag iets meer over Salden willen weten.') snoert hij de mond: 'Zoals ik [...] heb meegedeeld, hebben wij behoefte 'iets te doen' aan Salden, waarschijnlijk de belangrijkste typograaf die Nederland bezit. Doordat hij voortdurend moet werken aan de

opdrachten waarvan hij moet leven, kan hij niet opschieten met wat hij als zijn levenswerk beschouwt, het ontwerpen van een nieuwe letterreeks. Door deze opdracht willen wij hem meer armslag geven daarvoor. Wij zijn teruggekomen van de aanvankelijke gedachte hierbij de Commissie Toegepaste Kunst in te schakelen. Specialisten op typografisch gebied zitten daarin niet, en over de kwaliteit van Salden hebben wij geen advies nodig.'

1411

MINISTERIE VAN ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

Aswijzing voor spoed en zegel

Kenteken voor afdoening

Ontworpen door

Voor madepar.

In resumtie

Madeparaf

Visie

Geldelijk bew.

Ter toekening

Getypt

Gelezen

Visie

Secr.

F.C. Madep.

Class.

de heer Helmut Salden
Nieuwe Gracht 86 rd,
Haarlem

jaar	artikel	bedrag
1960	520	f 5000,-
1961	overeenk.	f 5000,-

Uw brief

Afdeling en nummer

Kunsten, B.K. 29637

%-Gravenhage (verzonden)

24-11 november 1959

Onderwerp

opdracht tot het maken van een ontwerp voor een nieuwe letter

Gebouw en toestand

Met verwijzing naar het tussen de directeur-generaal voor de kunsten en de buitenlandse culturele betrekkingen en de besprokene deel ik u mede, dat ik heb besloten u opdracht te verlenen tot het vervaardigen van een ontwerp voor een nieuwe letter.

Ik ben bereid u voor deze arbeid, waarmee naar uw schatting een tijdsverloop van twee jaren zal zijn gemeoid, een honorarium van tienduizend gulden in totaal te verlenen. Ik stel mij voor u hiervan in januari 1960, juli 1960, januari 1961 en juli 1961 telkens een bedrag van f 2500,- uit te keren, op voorwaarde, dat u het hoofd der afdeling Kunsten van mijn departement regelmatig op de hoogte houdt van de vordering van de uitvoering van bedoelde opdracht

Ik verzoek u mij mede te deelen, of u met het voorgaande kunt instemmen.

De Staatssecretaris,

Poelicheij

Zoals ik aan de h. v. v. heb meegedeeld, hebben wij behoefte 'iets te doen' aan Salden, waarschijnlijk de belangrijkste typograaf die Nederland bezit. Doordat hij voortdurend moet werken aan de opdrachten waarvan hij moet leven, kan hij niet opschieten met wat hij als zijn levenswerk beschouwt, het ontwerpen van een nieuwe letterreeks. Door deze opdracht willen wij hem meer armslag geven daarvoor.

Bij zijn terugkomen van de aanvankelijke gedachte hierbij de Commissie Toegepaste Kunst in te schakelen. Specialisten op typografisch gebied zitten daarin niet, en over de kwaliteit van Salden hebben wij geen advies nodig.

14/11/59

13/11

Afschrift aan

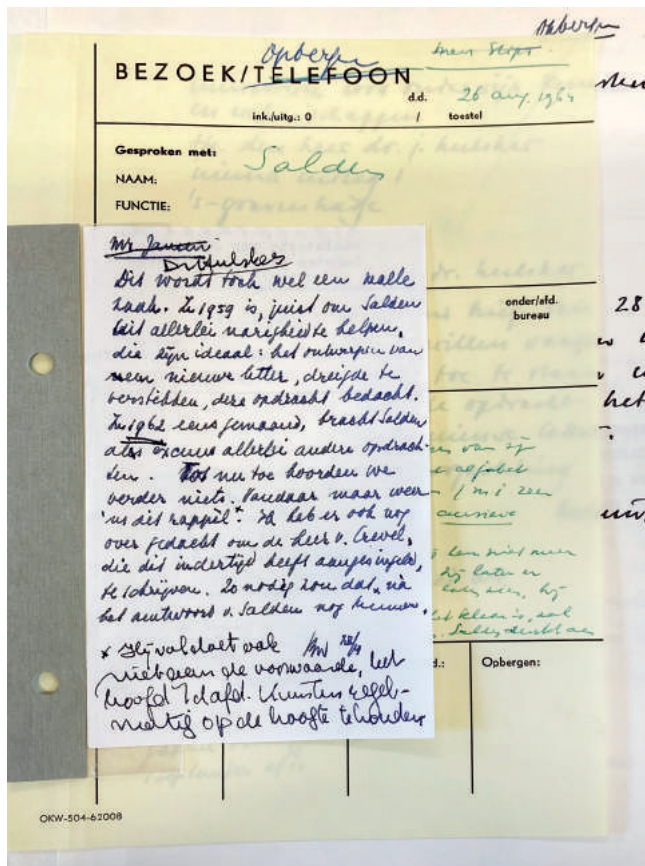
Madeparzen bijlagen

Adi.

OKW-021

Concept opdrachtbrief van het ministerie van O, K en W aan Salden, met ambtelijk commentaar (Archiefmap Nationaal Archief: Ministerie van OKW Afdeling Kunsten en taakvoorgangers 1945-1965)

Het redden van Salden is dus een erezaak, maar van de Belastingdienst verwacht Jan Hulsker geen coulantie. Hij verzint daarom een vernuftig plan om Salden op een 'andere manier te kunnen helpen en tevens de Nederlandse cultuur, nl. door hem voor het letterproject, waar hij over denkt, een opdracht te geven. Zo iets is weliswaar nog niet eerder voorgekomen, maar het lijkt mij zeker een mogelijkheid die te overwegen zou zijn in het kader van de Commissie voor de opdrachten op het gebied van de typografie. Een opdracht aan hem, die wellicht tot een bijzonder mooi, nieuw

Ambtelijke aantekening (Archiefmap Nationaal Archief: Ministerie van OKW Afdeling Kunsten en taakvoorgangers 1945–1965)

Op 24 november 1959 gaat de opdracht aan Salden de deur uit. Over de planning en de betaling is staatssecretaris Ynso Scholten (1918–1984) duidelijk: 'Ik ben bereid u voor deze arbeid, waarmee naar uw schatting een tijdsverloop van twee jaren zal zijn gemoeid, een honorarium van tienduizend gulden in totaal te verlenen.' Over Saldens tegenprestatie ook: 'dat u het hoofd

Potloodtekeningen voor de 'Regeringsopdracht', Helmut Salden (1964). Coll. Huis van het boek

der afdeling Kunsten van mijn departement regelmatig op de hoogte houdt van de vordering van de uitvoering van bedoelde opdracht.' Jan Hulsker ziet er persoonlijk op toe dat het afgesproken honorarium op tijd wordt uitbetaald, maar Salden laat niets meer van zich horen. Op 14 juni 1962 vraagt Hulsker hem uit naam van de staatssecretaris beleefd 'hoever u [...] is gevorderd.' Salden antwoordt dat het hem spijt, maar dat hij nog niet weet wanneer het letterontwerp klaar is 'temeer dit op zich zelf al zo omvangrijk werk door mijn bezigheden op het gebied van boekverzorging en typografie waarbij gesubsid[i]eerde uitgaven van verzameld werk, telkens onderbroken moet worden.' Hierna blijft het weer jaren stil, wat tot wrevel leidt bij Hulskers collega's: 'Dit wordt toch wel een malle zaak. In 1959 is, juist om Salden uit de allerlei narigheid te helpen, die zijn ideaal: het ontwerpen van een nieuwe letter dreigde te verstikken, deze opdracht bedacht. In 1962 eens gemaand, bracht Salden als excuus allerlei andere opdrachten. Tot nu toe hoorden we verder niets. Vandaar maar weer 'ns dit rappèl.' Waar de schrijver nog aan toevoegt dat Salden zich niets aantrekt van de voorwaarde de chef Kunsten regelmatig op de hoogte te houden. Zodat deze zich, het is inmiddels 28 april 1964, geroepen weet Salden nogmaals uit naam van de staatssecretaris te vragen naar zijn vorderingen. Salden antwoordt daarop met het verzoek hem 'nog deze zomer' te gunnen om het werk af te maken.

Dan, op 26 augustus 1964, doet Jan Hulsker opgelucht verslag van een ontmoeting met Salden die de 'ontwerpen van zijn letter [heeft] laten zien. Hij heeft het alfabet in kapitalen en onderkast klaar (m.i. zeer mooi) en is halverwege de cursieve onderkast.' Hulsker belooft Salden dat men hem niet meer zal storen, 'maar dat, als hij later er behoefte aan heeft, ook de rest te laten zien, hij welkom is. Over de vraag of het ontwerp, als het klaar

is, zal worden uitgevoerd, is nog niets te zeggen. Salden denkt aan Monotype.' Drie maanden later, op 27 november 1964, exposeert Helmut Salden in Museum Meermanno-Westreenianum. Eén kamer is gereserveerd voor de lettertekeningen die Salden in regeringsopdracht maakte. Contourtekeningen in potlood op overtrekpapier, maar nog niet af.

(wordt vervolgd)

Huug Schipper

Vijfhonderdvijftig jaar gedrukte boeken in Nederland

Colofon van de *Historia scholastica* uit 1473.
Coll. Huis van het boek

In 2023 is het 550 jaar geleden dat het eerste gedateerde in 'Nederland' gedrukte boek verscheen: een uitgave van de *Historia scholastica* van Petrus Comestor (1100-1178). Het boek kwam in 1473 in Utrecht van de pers van de eerste bij naam bekende drukkers van ons land, Nicolaas Ketelaer en Gerardus de Leempt.

Die *Historia scholastica* is een bewerking van de bijbel die in de late middeleeuwen vaste prik was op scholen en universiteiten. De tekst ligt aan de basis van de fameuze Rijmbijbel van Jacob van Maerlant. Comestors tekst is ook gebruikt voor de commentaren in de tekst van de 'historiebijbel', een vertaling uit de veertiende eeuw in het Middelnederlands. En ook het eerste gedateerde in het Nederlands gedrukte boek, de 'Delftse bijbel' van 1477 is schatplichtig aan Comestor. Tot en met 1500 werd de *Historia scholastica* in Europa niet minder dan dertien

keer op de pers gelegd.

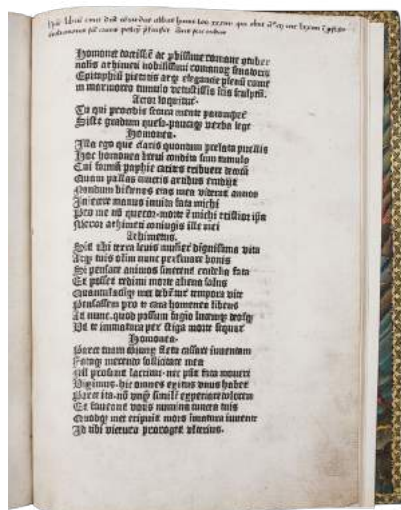
Ketelaer en De Leempt waren maar twee jaar werkzaam, in 1473 en 1474, maar in die korte tijd publiceerden ze niet minder dan 33 uitgaven. We weten weinig over hen. De Leempt kwam uit een familie van smeden uit Nijmegen en is

na 1474 uit Utrecht verdwenen. In 1487 was hij drukker in 's-Hertogenbosch. Ketelaer kwam uit Utrecht, was vermoedelijk niet onbemiddeld en net als De Leempt lid van het smidsgilde. Wat hij na 1474 deed, is grotendeels onbekend.

We weten wel dat er al voor 1473 gedrukt werd in de Nederlanden. Het museum bezit een groot aantal 'proto-typografieën', ongedateerde boeken die in de jaren 1460 en 1470 gedrukt zijn en geen plaats van uitgave of naam van een drukker bevatten. Het gaat dan in de meeste gevallen om fragmenten van elementaire Latijnse grammaticas, zogenaamde donaten (genoemd naar de auteur, de vierde-eeuwse Romeinse taalkundige Aelius Donatus). Die boeken zijn gedateerd op basis van onderzoek naar de gebruikte lettertypen en bezittersaantekeningen. In een klein aantal gevallen weten we uit andere bronnen iets over de datering van proto-typografieën: van een verzameling Latijnse teksten (onder andere een vertaling van de *Ilias*) in het museum is nog een exemplaar bekend, waarin een op 1472 gedateerde inscriptie staat. Het boek moet dus uiterlijk in dat jaar gedrukt zijn.

550 jaar is wat minder feestelijk dan een half millennium. In 1973 werd aan de 'vijfhonderdste verjaring van de boekdrukkunst in de Nederlanden' nog een aantal tentoonstellingen gewijd met een vuistdikke catalogus. In de afgelopen vijftig jaar is er veel onderzoek gedaan naar incunabelen en zijn er internationale samenwerkingsverbanden opgezet. Deze hebben geresulteerd in bijvoorbeeld de *Incunabula Short-Title Catalogue* (www.istc.bl.uk) en recenter de *Material Evidence in Incunabula-database* (https://data.cerl.org/mei/_search). Van puur bibliografische studies is het onderzoek verschoven naar de maatschappelijke impact van het gedrukte boek en zijn relatie tot handgeschreven teksten. Daarnaast heeft onderzoek aan bezitterskenmerken en het papier van incunabelen belangrijke gegevens opgeleverd over datering en verspreiding van de vroegste drukken. Eigenlijk is er reden genoeg om weer eens een grote tentoonstelling over dit onderwerp te maken. Maar vooralsnog is er tot en met 16 juli in de Boekzaal een presentatie over die oudste gedrukte boeken in de collectie van het museum.

Erik Geleijns
collectiespecialist bij de KB nationale bibliotheek en oudconservator Huis van het boek

[Verzameling van Latijnse teksten].
Prototypografie, Nederland,
niet na 1472. Coll. Huis van het boek

Gordel van papier

De drukpers in Indonesië 1816-1957

In de nazomer van 2023 duikt Huis van het boek in de complexe geschiedenis achter de komst van de drukpers in Indonesië en de gevolgen daarvan. Indonesië kende, al lang voor de komst van de drukpers, een rijke schrift- en leescultuur. Met de hand geschreven, fraai gedecoreerde teksten, zoals Lontar geschriften van gedroogde palmladeren, werden voorgelezen en gingen van hand tot hand. Het drukken met losse letters bracht nochtans een nieuwe dynamiek met zich mee. De drukpers was aanvankelijk als koloniaal instrument meegenomen, maar anders dan verwacht, en bedoeld, ging de drukpers in de negentiende eeuw vervolgens zijn eigen weg. Hij zocht en vond uiteenlopende doelgroepen, haalde lokale schrijftalenten naar boven en wist zo bij te dragen aan de onafhankelijkheid van Indonesië.

Tegenover het handschrift bracht de drukletter de voordelen van massaproductie en verspreiding met zich mee: plotseling konden teksten een veel groter publiek bereiken. Daarnaast maakte lithografie het mogelijk om ook handschriften te vermenigvuldigen, terwijl zij het traditionele voorkomen van een manuscript behielden. Zendingsdrukkers en commerciële lettergieterijen ontwikkelden loden letters voor diverse talen en schriftsoorten, waaronder het Javaans, Madoerees en Soendanees, om zo de Indonesische bevolking met drukwerk te kunnen bereiken.

Schoolboeken, pamfletten, wetteksten, kranten, bijbels en korans: het kon allemaal gedrukt worden, maar voor wie en waarom? Achter de productie van drukwerk gingen verschillende belangen schuil. Een koloniale overheid die de bevolking plichten en wetten oplegde, religies die hun zendingswerk deden of pressiegroepen die onder meer door middel van drukwerk hun punt probeerden te maken. Dit alles leidde tot een stroom aan publicaties, die een intrigerende inkijk bieden in de ontwikkelingen binnen de (post)koloniale samenleving. Tegen het eind van de negentiende eeuw doken Indonesiërs zelf op als drukker, uitgever en boekhandelaar en rond 1950 vormden zij een meerderheid.

De aanhoudende aanwezigheid van de Nederlandse uitgeverijen, drukkerijen en boekwinkels in Indonesië kwam na de Tweede Wereldoorlog in een ander daglicht te staan. Drukwerk zou zowel tijdens als na de Indonesische Revolutie een belangrijke rol spelen in Indonesië. Want terwijl het drukwerk enerzijds de neerslag bood van de gebeurtenissen, had de productie van drukwerk ook diepgaande veranderingen in de maatschappij aangejaagd.

In het drukwerk dat in deze tentoonstelling getoond wordt, is een smeltkroes van culturen zichtbaar, maar dat niet alleen. De drukpers bracht namelijk ook de tastbare getuigenissen voort van de botsingen, blinde vlekken en uiteenlopende overtuigingen, die de koloniale geschiedenis vanaf het begin hebben gekleurd.

Eline Kortekaas en Lisa Kuitert
gastconservatoren van deze tentoonstelling

Mas Badjing, *Dunia Buku*, Penerbitan dan Balai Buku Indonesia, Jakarta, Surabaya, c. 1950

Dit boekje verscheen in de Badjing-reeks die in de jaren '50 werd uitgebracht door Penerbitan dan Balai Buku Indonesia, in Nederland bekend onder de naam De Moderne Boekhandel Indonesia. Het was een Nederlands bedrijf, gevestigd in Jakarta. In dit kinderboek wordt het boek en de boekproductie uitgelegd.

Volkslectuur 'Reizende bibliotheek', vermoedelijk jaren '30, fotograaf onbekend.

Dit was een onderdeel van Balai Poestaka, het Nederlands-koloniaal initiatief om de Indonesiërs aan 'goede' boeken te helpen. De foto laat zien hoe drukwerk destijds werd verspreid en hoe het boek ook op plaatsen kwam, waar geen boekwinkels waren.

In memoriam Jos Swiers (1943-2022)

Tomas Lieske, *Drei Tonk*, 's-Gravenhage, De Althaea Pers, 2014

Harry van Boxtel, *Papegaaienzang*, 's-Gravenhage, De Althaea Pers, 2013, en archivalia bij deze uitgave

Op 24 juni 2022 overleed Jos Swiers, uitgever van de Althaea Pers, op 78-jarige leeftijd in zijn woonplaats Den Haag. De naam van de pers ontleende hij aan de naam van de straat waar hij woonde: Althaea is de Latijnse benaming van de stokroos. In 1997 verscheen zijn eerste publicatie, *De eerste dertig trente thirty dreissig*, een bibliografie rond het werk van de dichter Anneke Brassinga. In totaal publiceerde hij zeventien uitgaven met haar werk. Ook het werk van Constantijn Huygens had Swiers' belangstelling. Volgens eigen zeggen werd elke gelegenheid aangegrepen om minder bekende gedichten van deze zeventiende-eeuwse dichter te bezorgen. Veel van de uitgaven van de Althaea Pers zijn gelegenhedenuitgaven. De aanleiding hiertoe kon een verjaardag of jubileum, maar ook de schenking van een knuffel zijn. De vaak particuliere aanleiding verklaart de dikwijls kleine oplage. Enige uitschieters uitgezonderd, betreft het veelal uitgaven van minder dan twintig exemplaren. De boekjes kwamen zelden in de handel.

In tegenstelling tot het werk van de meeste margedrukkers werden de uitgaven van de Althaea Pers niet gedrukt met loden letters, maar met een laserprinter. Allemaal hebben ze een volstrekt eigen vorm, uitgevoerd in een grote verscheidenheid van materialen, zoals behangpapier, textiel, kokers en blikken doosjes. De tekstkeuze is al even divers, van klassieke en hedendaagse literatuur tot volkswijsheden en liedjes. Vaak bedacht Swiers eerst de drager voor een bepaalde tekst, of was de aanschaf van materiaal als houten platten of een steen de aanleiding een tekst uit te geven. De vorm van de drager bepaalde vervolgens de vormgeving van de tekst. Dit leidde tot vele opmerkelijke uitgaven. Zo heeft *Drei Tonk* de vorm

van een gebedsrol, omdat de gedichten die Tomas Lieske schreef bij tekeningen van de Haarlemse kunstenaar Johan Breuker beginnen met het titelwoord 'gebed'. In 2013 verscheen *Papegaaienzang*, een inventarisatie van Harry van Boxtel over de natuurlijke geluiden van papegaaien. De illustraties van Breuker geven de geluiden in kleurcomposities weer. Een foedraal in de vorm van een vogelkooi maakt het geheel af.

In 2010 ontvingen Museum Meermanno en de Koninklijke Bibliotheek van collega margedrukker Gerard Post van der Molen gezamenlijk een vrijwel compleet overzicht van de uitgaven van de Althaea Pers. Deze werd bij latere schenkingen aangevuld. Het archief van de meer dan 300 uitgaven die hij van 1997 tot en met 2022 maakte, was uitstekend geordend en compleet, en omvatte correspondentie met auteurs en kunstenaars, drukproeven, originele illustraties en dummy's van uitgaven.

Tijdens de gesprekken die ik met Jos in de Stokroosstraat voerde, gaf hij blijk van een veelzijdige kennis en belangstelling. Hij was een fervent verzamelaar, onder andere van de uitgaven van de Atalanta Pers van René en Tineke Bakker, en stelde een nauwgezette bibliografie van deze pers samen.

In de laatste nieuwsbrief van de Althaea Pers vermeldde Jos Swiers de overdracht van zijn archief aan het museum. Naast de erkenning die de uitgaven van De Althaea Pers hiermee kregen, vond hij het vooral verheugend dat het onderliggende materiaal bij de publicaties nu ook een vaste bestemming vond.

Rickey Tax
hoofd collecties

Liber amicorum voor Huib van Krimpen

Eind 2020 kocht ons antiquariaat de bibliotheek van typograaf Huib van Krimpen (1917-2002). Dat werd een gedenkwaardige inkoop toen we in een muurkast een doos met documenten van diens vader Jan van Krimpen (1892-1958) vonden, waaronder originele ontwerpen voor een nooit gerealiseerde letter. Terwijl wij in de woonkamer boeken van onze gading uitzochten, haalde Joan van Krimpen, de oudste zoon van Huib, een boek uit de kast dat hij graag wilde houden: het liber amicorum dat in 1982 aan zijn vader was aangeboden ter gelegenheid van diens 65ste verjaardag.

Dankzij zijn standaardwerk *Boek over het maken van boeken* (1966, geheel herzien in 1986), zijn internationale contacten en zijn jarenlange voorzitterschap van Stichting Drukwerk in de Marge was Huib van Krimpen een belangrijke figuur in de typografische wereld. Het zal dan ook niet verbazen dat maar liefst 69 vrienden en collega's uit binnen- en buitenland hebben bijgedragen aan het liber amicorum. Het bevat werk van onder meer Wim Crowel, John Dreyfus, Henri Friedlaender, Sem Hartz, Frans de Jong, Albert Kapr, Jan Keijser, Ger Kleis, Emile van Moerkerken, Gerrit Noordzij, G.W. Ovink en Roswitha Quadflieg. Het titelblad met monogram werd

getekend door Helmut Salden, Karina Meister kalligrafeerde de inhoudsopgave en David Simaleavich van Binderij Phoenix vervaardigde de halfmarokijnen overslagdoos.

Dit liber amicorum stond aan de wieg van een traditie binnen Stichting Drukwerk in de Marge: bij bijzondere jubilea of verjaardagen krijgen margedrukkers vaak een 'vriendendoos' aangeboden. Die vriendendoos verschijnt altijd in oplage: een voor de jubilaris, een voor iedere deelnemer en een aantal voor de verkoop om de kosten te dekken. Daarnaast ontstonden er ook initiatieven om met een aantal drukkers een doos te maken rond een thema, zoals *De grote Nederlandse letterproef* uit 1997. Sinds 1981 verschenen er inmiddels bijna honderd gezamenlijke projecten, een bonte stoet van vrolijke en veelzijdige dozen, boeken, kistjes en anderszins. Het liber amicorum voor Huib van Krimpen is echter een unicum: alle inzenders schreven, drukten of tekenden hun bijdrage niet in oplage, maar in één exemplaar en dat maakt dit liber amicorum zo bijzonder en uniek. Met Joan van Krimpen en zijn vrouw Co hielden we na de inkoop van de bibliotheek van Huib van Krimpen een warm contact. Ik suggereerde Joan om aan Huis van het boek te denken wanneer hij het liber amicorum voor zijn vader van de hand zou willen doen. Eind juni 2022 belde Joan ons met slecht nieuws: hij was ernstig ziek en had niet lang meer te leven, maar hij wilde ons tijdens zijn leven nog iets overhandigen. Tijdens een intens en emotioneel bezoek overhandigde hij ons het liber amicorum voor zijn vader. Hij sprak de hoop uit dat het voordat het naar Huis van het boek zou gaan eerst nog een tijdlang bij ons in de kast zou staan, zodat we er nog uitgebreid zelf van konden genieten. Op 17 juli 2022 overleed Joan van Krimpen op 78-jarige leeftijd. Op 24 maart 2023 droeg ik het liber amicorum over aan het museum, waar het, zo hoop ik, tot in lengte van jaren bewaard en gekoesterd wordt.

Fokas Holthuis
bestuurslid Stichting Vrienden

Museumdocent Dewi van der Lans geeft workshop papier scheppen met papierpulp en bloemen tijdens het openingsweekend van de tentoonstelling over de *Flora Batava*.

Colofon

Leeslint is een halfjaarlijkse uitgave van Huis van het boek.

Leeslint wordt gratis toegezonden aan de Vrienden van het museum.

Alle correspondentie te richten aan de redactie van *Leeslint*:

Prinsessegracht 30
2514 AP Den Haag
t (070) 205 72 54
aafke.boerma@huisvanhetboek.nl

Eindredactie Aafke Boerma
Redactieraad Aafke Boerma, Rickey Tax
Correctie Thom van Rossum
Fotografie Frank Jansen (tenzij anders vermeld)
Ontwerp Studio Tint, Den Haag
Vormgeving Jelle Hellinga, Den Haag
Druk Zwaan Lenoir, Wormerveer

ISSN 0928-2262

Oplage 2000 exemplaren
Papier Biotop 120 grams
Letters Trinité van Bram de Does en
Productus van Petr van Blokland